

NEHCÜ'L-FERADİS VE DİLİ ÜZERİNE *

E. N. Nadjip

XIV. asır Türk dili dünyasının geniş sahasında, Sir-Derya'nın aşağı mecrası ve Kuzey Horezm'den Azerbaycan'a, Kırım ve Mısır Memlûklarına kadar, çeşitli manada ve muhtelif Türk şivelerinde, büyük bir edebiyat meydana gelmiştir. Bu edebiyatın bâzı örnekleri bizce, şartlı olarak, Kıpçak - Oğuz adı ile adlandırılan, Güney gurubu Türkçesine giren şivelerde meydana gelmiştir. Bu gurup XII. asırda Sir-Derya'nın aşağı mecrasında kendi mistik şiirlerini meydana getirmiş bulunan, Ahmed Yesevi'nin yazı diline girmektedir. Bu şivede ve bu sahalarda, XIV. asrın ortalarında Horezmî'nin «Muhabbet-nâme»si, 1391 yılında ise Mısır Memlûklularında Seyf-i Serâyî'nin «Gülistân»ı yazılmıştır. «Gülistân»a ilâve edilen manzum örnekler, artık XIV. asırda bir çok ünlü Türk şâirinin kendi lirik şiirlerini bu şivede yarattıklarını göstermektedir.

Zikredilen eserlerden Horezmî'nin «Muhabbet-nâme»sinin hem Arap hem de Uygur harfleri ile olan nüshaları birlikte tetkik edilip, neşredilmiştir¹. Hâlen tarafımızdan baskıya hazırlanmış bulunan Seyf-i Serâyî'nin «Gülistân»ı gramer incelemesi ve sözlüğüyle birlikte baskıda bulunmaktadır.**

Kıpçak-Oğuz şivesi ile paralel ve onlarla aynı zamanda olarak, bu sahalarda (XIV. asırda) 900 yıl önce Çu (nehri) kıyılarında (bugünkü Kazakistan topraklarında) Balasagunlu Yûsuf'un «Kutadgu Bilig» adlı eseri yazılmış ve Karahanlılar devri (XI. asır) Karluk-Uygur edebî şivesine giren diğer bir edebî şive teşekkül etmiştir. Bu şive şartlı olarak bizce Kıpçak-Oğuz şivesi

* Bu makale, «O pamyatnike XIV veka «Nahc al-faradis» i yego yazıke» başlığı ile *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1971/6, s. 56-68'de yayımlanan Rusça aslından, Türkçeye, Nazif Hoca tarafından tercüme edilmiştir.

1 Bk. A. M. Şgerbak, *Oğuz-name, Muhabbat-name*, Moskova 1959, E. N. Nadjip, Horezmi, *Muhabbat-name*, Moskova 1961.

** Bu eser yayımlanmıştır. Bk. E. N. Nadjip, *Tyürkoyazıçnıy pamyatnik XIV veka «Gülistan» Seyfa Sarai i yego yazık, çast' pervaya*, Alma-Ata 1975, 210 s; çast' vtoraya, Alma-Ata 1975, 300 s. (Çevirenin notu).

olarak adlandırılmıştır ve d-z-d gurubu Türk şivelerine girmektedir. Bu edebî şivede Kutb'un «Husrev ü Şîrin»i², Orta-Asya «(Anonim) tefsiri»i³, Rabguzi'nin «Kıyas»ı⁴, «Nehcü'l-feradis»⁵ ve özellikle dîni değer taşıyan diğer bazı eserler yazılmıştır.

Bu eserlerin dilinin tetkiki, bütün bu eserlerin aynı muhit içinde ve aynı milletin temsilcileri tarafından ve Güney gurubu Türkçesinden farklı olarak meydana gelmiş olduğunu gösteriyor. Arhaik unsurlar ses bilgisinde olduğu gibi şekil bilgisinde ve kelimelerde de çok daha fazla olarak muhafaza edilmiştir. İmlâ ve şekil hususiyetleri de bu eserlerde birleşmektedir. (Meselâ, dudak harfi w'nin yazılışı). Bu eser kategorisinin, Uygur edebî geleneğinin tesirini, kuvvetli ve kafi bir derecede hissetmiş olduklarını da kaydetmemiz gerekir.

Bu makalede bu edebî eserlerden biri olan Nehcü'l-feradis'ten bahsedilmektedir.

Yazılışı üzerinden 600 yıldan fazla bir zaman geçmiş olan «Nehcü'l-feradis» bize kadar birkaç yazma hâlinde gelmiştir. Bir nüsha Türkiye'de bulundu ve (tıpkıbasım olarak) neşredildi. İkinci nüsha Kırım'da, diğerleri de bugünkü Tataristan topraklarında bulundu. Burada şunu belirtmeliyiz ki, «Nehcü'l-feradis»in kendisi mensur-dîni-didaktik bir eser ise de, o zamanın dîni merkezi olan Kuzey Horezm'de Nehcü'l-feradis'ten başka yazılan bir tek yazma bulunmamıştır.

Türk dili tarihi araştırmaları için çok mühim bir eser olan bu kıymetli Türk dili yâdigârı, ilk olarak, 1885 yılında ünlü Tatar bilgini Şihabeddîn Mercânî'nin verdiği tebliğ ile⁶ malûm olmuştur^{6a}. Maalesef, en eski nüshalardan biri olan, Mercânî'nin faydalandığı bu yazma hâlen kayıptır. Bizce yalnız Ş. Mercânî'nin kayıtlarında kalmış olan, eserin yazılış tarihi ve yazarın adı bilinmektedir.

2 Bk. A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husrev u Şirin Qutba*, csesc I, *Tekst*, Warszawa 1958; csesc II, *Facsimilé*, 1958, csesc III, *Slownik*, 1961.

3 Bk. A.K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskova 1963.

4 Kazan 1891; *Rukopis Tis 71 iz Bibliotheki im. M. E. Saltikova-Şcedrina v Leningrade*. Bu eser tarafımızdan tetkik edilmiş ve baskıya hazırlanmıştır.

5 Bk. J. Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, c. 1, Tıpkıbasım, Ankara 1956.

6 *Müstefâdü'l-ahbâr*, cild 1.

6a. Eserin Paris Millî Kütüphânesinde bulunan bir nüshası için bk. J. Eckmann, «Nehcü'l-feradis'in bilinmeyen bir yazması», *TDAY-Belleten* 1963, s. 157-159 (Çevirenin notu).

1930 yılında Yalta Şark Müzesi, bilgin ve yazarı Yakub Kemal, «XIV. asrın Türkçe-Tatarca yazması, Nehcü'l-feradis» adlı çalışmayı, 1928 yılında Kırım'da müze ekspedisyonu tarafından bulunan yazmanın daha önceki incelemesini de takdim ederek, yayınlanmıştır.

Yakub Kemal'in tavsifine göre yazmaya sonradan yapıştırılmış (ilâve edilmiş) ilk sahifede Arapça olarak şu kayıt bulunmaktadır. «Nehcü'l-feradis adlı eser, 792 yılı rebîü'l-âhir ayında yazılmıştır. Onun sâhibi ve mâliki Bahadır oğlu Muhammed-şah'dır. Şimdi ise tarih 1176 yılı Şa'bân ayının 23. günü akşamdan öncedir». Bu kayıt yazmanın XVIII. asırdan beri Kırım'da bulunduğunu göstermektedir.

Yakub Kemal yazmanın geç zamanlara kadar Ali Mirza Emirov (Emir-oğlu)'a ait olduğunu da bildirmektedir. Eser hükümdârın ölümünden sonra Bahçisaray'da satılmış ve bundan sonra da Yalta müzesinin kitaplığına kaydedilmiştir.

Gerek sonradan ilâve edilmiş yaprak ve gerekse tahrib edilmiş yaprakların tamiri için kullanılan kâğıt XVII. asrın sonunda kullanılan kendine has kâğıt tipine aittir. Yazmanın cildi XVII. veya XVIII. asırda, siyah maroken deriden yapılmıştır. Yazmanın ilk sahifesi kaybolmuş, ikinci ve üçüncü sahifeleri de çok harab olmuş ve şirazededen çıkmıştır. Diğer yapraklar da tam olarak muhafaza edilmiştir. Yazmanın kâğıdı zamanla epeyi sararmış olup, rutubet lekeleri yoktur. Çok filigranlı ve şeffaf oluşu ile temayüz etmektedir. Yazma çok güzel bir *nesih* ile yazılmış olup, yazmanın bazı kısımlarında *sülûs* temayülü de vardır. Yazmanın sonunda müstensih adı ile istinsah tarihi de verilmektedir. ثم الجزء اول و يتلو الباب الثالث وكتبه قاسم بن محمد في ربيع الآخر سنة ٧٩٣ *Temm al-cüzü'l-evvel ve yetlü el-bâbu el-sâlišu ve ketebehu Kâsim bin Muhammed fî rebî'el-âhir sene 792.* «Birinci kısım tamamlandı ve bunu üçüncü bâb takip edecek, onu Muhammed oğlu Kasım 792 (M. 1310) yılının rebî'ü'l-âhir ayında yazdı». Hüilâsâ Yalta yazması XIV. asrın sonuna aittir ve bize kadar gelen en eski nüshalardan biridir.

Daha sonra Yakub Kemal yazmanın her iki başlığının siyah zemin üzerinde iri altın (yaldız) harflerle yazılmış olduğunu; yazmada çiçek süsleri bulunduğunu, fasıl ve bâb başlıklarının da altın (yaldız) ile yazıldığını, hadîslerle başlayan bütün başlıklardaki hadîslerin ve metinlerde geçen âyetlerin kırmızı mürekkeple, diğer yazıdan biraz daha iri olarak, yazılmış olduğunu bize haber vermektedir. Mantık olarak biten konular üç kırmızı çizgi ile yazılmış, müteakip mevzuu ile mantıki bağın bulunduğu yerlerde ise araya bir

nokta konulmuştur. Rivayetlerin sonunda halife Ömer'in ölümü ve defni tasvir edildikten sonra kırmızı mürekkeple Hz. Muhammed'in ve ilk halifeler Ebû Bekir ve Ömer'in bir aradaki mezarlarının tertibi tasvir edilmiştir.

Yalta yazmasının, 29X19 cm büyüklüğünde 549 sahifesi vardır, sahifelerin dış sahası 2,5 cm iç sahası ise 1,5 cm, her sahife 9-10 mm yüksekliğindeki harfleri ile 13 satır ihtiva etmektedir. Yazmanın menşei tesbit edilmemiştir. Yazma hâlen kayıptır. Ve bu satırların yazarının yaptığı araştırmalar da muvaffakiyetle neticelenmemiştir⁷.

Bununla ilgili olarak, XIII-XIV. asırda tertip edilmiş bir çok yazma, Altınordu kültürünün büyük kültür merkezlerinden olan Solhat'ta keşfedilmiştir. Yakub Kemal mezkûr yazmanın da mahallî müstensihler tarafından istinsah edildiğini tahmin etmektedir. Mısır, Suriye ve Anadolu'da *nesih* ve *sülüs* yazısının yaygın olması keyfiyeti de böyle bir tahminin lehine şehâdet etmektedir. Orta-Asya'da ise umumî olarak *nestalik* yazı kullanıyordu. Fakat Polvj'ye'de güzel yazıya hususî bir ilgi gösterilmemiş, mahallî müstensihler çok kaba ve yeteri kadar işlenmemiş yazılarla yazmışlardır.

Nehcü'l-feradis'in tamamı dört bâbdan ibârettir. Bunlardan Kırım yazması yalnız ilk iki bâbı ihtivâ etmektedir. Yakub Kemal tarafından faksimile olarak neşredilmiş olan dört sahifenin İstanbul yazmasına çok benzediği görülmektedir. Ancak bu sonuncusunda hareke sistemi, yazının işaretlerinden bâriz bir şekilde ayrılmaktadır. İstanbul yazmasında fetha bulunan yerlerde, Yalta yazmasında kesre bulunmakta, bu da bilindiği gibi, harflerin aslına uygun ve doğru okunuşu ile metnin transkripsiyonunu güçleştirmektedir.

1928'de merhum Profesör Zeki Velidi Togan İstanbul'da «Yeni-Camii» Kütüphânesinde «Nehcü'l-ferâdis»in yazmalarından birisini tesbit etmiştir. Bu yazma 879 numarada *Fezâilü'l-mu'cizât* ismi ile kayıtlıdır. Bu nüsha hakkında, ilk olarak, Zeki Velidi Togan bilgi vermiştir⁸.

Zeki Velidi Togan, kâğıdın kalitesini, Yeni-Camii nüshasının imlâsını, eserde zikredilen âlimlerin isimlerini, aynı zamanda hareke sistemini de inceleyerek, İstanbul yazmasının müstensihinin adının Muhammed ibn Muhammed ibn Husrev el-Horezmi olduğunu, aynı zamanda bu müstensihinin yazmayı istinsahından üç gün önce metnin müellifinin öldüğü haberini vermiş bulunduğuna bakarak ve buna kendi düşünceleriyle

7. Yakup Kemal, yazma üzerinde çalışırken 1938 yılında Özbekistan'da öldü. O, Beyrut'ta Amerikan kolejinde ve Moskova'da Doğu Dilleri Lazarevskiy İstitut'u bitirmiştir. Bir zamanlar Bahçesaray'da Zencirli Medresesi (Mengligireyskiy İstitut) müdürü idi.

8. *Türkiyat Mecmuası*, cild II, s. 331-345.

sini de ilâve ederek, yazmanın Horezm'de yazıldığı neticesini çıkarmaktadır. Her halde müstensih, istinsah zamanında, müellifin öldüğü yerde yaşadı. Aynı zamanda gözümüzden uzak tutmamamız gereken bir husus da, şimdiye kadar ne Horezm'de ne de Orta Asya'da bu eserin hiç bir nüshasının bulunmamasıdır. Bundan başka mezkûr İstanbul yazmasının kâğıdının kalitesi Horezm menşenin lehine mühim bir delil olarak hizmet edemez. Horezm'in de olduğu bu devirde Altın Ordu muhtelif bölgelerle kesif bir ticaret yapmıştır ve Horezm'den getirilmiş kâğıt yalnız hükümdarlığın idâri merkezinde yazılmamış, belki diğer şehirlerde de yazılmıştır. Burada meçhul kalan husus, umumiyetle Saray şehrinde kâğıt yapılıp yapılmamış olmasıdır. Eserin menşesi meselesini hallederken, aynı zamanda «Nehcü'l-feradis»in daha sonraki devirlerde bilhassa Povolj'ya bölgesi tatarları arasında geniş yayılma sahası bulduğu hususunu da nazarı dikkate almamız gerekmektedir.

Zeki Velidî'ye göre, yazmanın Horezm menşeli olması, yazmanın yazarının kesin olarak Orta Asya din bilginleri menşinden gösterilmesi lehine delil olarak sayılmaktadır. Keza Orta Asya, bu devirde herkesçe tanınmış bir din merkezi ve kendi din âlimleri ile şöret bulmuş bir yer sayılırdı. Altınordu'lu yazarın kendi çalışmasında, yazmayı Orta Asya'lı din bilginleri otoritelerine dayandırmasında şaşılacak bir şey yoktur.

M. F. Köprülü, Zeki Velidî'nin düşüncesine katılmaktadır. Köprülü'ye göre şimdilik, bu eserin müellifi, Horezm'de bulunan Kurder doğumlu, sonraları Saray şehrinde yaşamış olan Mahmud sayılabilir⁹.

Yeni Cami yazması 1956 yılında J. Eckmann tarafından Türkiye'de neşredildi. Neşredilen birinci cilt fotokopiden ibârettir. Fotokopiye yazılan önsözde, ikinci cildin transkripsiyon ihtiva edeceği, üçüncü cildin ise eserin dilinin tetkiki ve sözlük ilâvesine tahsis edileceği söylenilmektedir¹⁰.

222 varak (444 sahife) olan İstanbul yazması, iyi muhafaza edilmesi ile temayüz etmektedir. Yazma 34X25 (25X19) cm. ebadındadır. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Faksimile neşrinin önsözünde verilen bilgiye göre, yazmanın kâğıdı koyu krem rengindedir. Metin siyah mürekkeple, bâb ve fasıl

⁹ Göst. yer.

¹⁰ J. Eckmann, hâlen Amerika Birleşik Devletleri'nde çalışmaktadır. Nehcü'l-feradis üzerinde çalışıp-çalışmadığı da bizce malûm değildir. Nehcü'l-feradis'in dili tarafımızdan tetkik edilmiş ve mukayeseli tarihî sözlüğüyle birlikte neşre hazırlanmıştır.

^{10a} J. Eckmann 22 Kasım 1971 tarihinde Amerika Birleşik Devletlerinde vefat etmiştir. Bu konuda bk. Osman F. Sertkaya, «Janos Eckmann (21 Ağustos 1905-22 Kasım 1971)» *TDED*, XXI (1973), s. 1-2 (Çevirenin notu).

başları ile bazı özel isimler ve hususi tabirler de kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Yazı okunaklı bir *nesih*tir. Kırmızı ile yazılmış harfler üzerindeki hareketler bile dâimâ siyah ile yazılmıştır. Bu da hareketlerin sonradan konulduğunu göstermektedir. Zeki Velidi bu hususla ilgili olarak, «yazar o zaman tesbit edilmiş olan Kaşgarî Türkçe imlâdan faydalanmış ve hareketleri de Horezm eserlerine uygun olarak koymuştur» demektedir. Bu husus da Zeki Velidi'ye göre, yazmanın Horezm'de yazılışı lehine delâlet etmektedir. Fakat, hareketlerin konulduğu mürekkep rengi ile metnin yazısının mürekkep renginden farklı olması, yazmanın bir yerde yazılmış, hareketlerin ise sonradan başka bir yerde (belki de Horezm'de veya Horezmlî biri tarafından sade bir şekilde kendi şivesine uygun olarak) konulmuş olduğu fikrini vermektedir. Bundan başka, biz şimdilik yalnız bu mezkûr istinsah edilmiş nüsha hakkında konuşabiliriz. Aslı müellif nüshası hakkında ise bir şey söylemek mümkün değildir. Nihai hükmü ancak, bize kadar gelen bütün yazmalara gerekli metin çalışmaları tatbik edildikten sonra ve bunların mukayeseli analizleri yapıldıktan sonra, ayrıca XIV. asra ait bazı başka yazmaları da bulmak ile çıkarmak mümkün olacaktır.

İstanbul yazması bilinen nüshalar içinde hususi değere sahiptir. Çünkü İstanbul nüshası, bugüne kadar gelen ve bütünü ile muhafaza edilmiş bulunan, biricik tam nüshadır. Bu nüsha, eserin dört babının 40 fasıl olan bütününü ihtiva etmektedir. Maalesef, nüsha, yazılış yeri ve yazarı hakkında malûmat ihtiva etmemektedir. Birinci sayfanın aşağısındaki kayıt, bu yazmanın Ebû Sa'îd Çakmak (1437-1475)'in oğlu Muhammed Bey'in kütüphanesinde bulunduğunu gösteriyor. Yazmanın Mısır'da bulunması ise, kanaatimizce yazmanın Volga boyu menşei lehine olan düşüncemizi haklı göstermektedir. Öyle görünüyor ki, yazma, Altınordu'nun Mısır Memlûkluları ile kesif münasebetleri devrinde, Saray şehrinden Mısır'a götürülmüştür. Yazmanın 3. 216. ve 444. sahifelerinde Sultan Ahmed Han Gâzî Sultan Mehmed Han'ın vakıf mühürü bulunmaktadır. Sonradan nasıl ve ne zaman Türkiye'ye geldiği bilinmemektedir.

Yenicami nüshasının bilinen vasıfları bunlardır.

Kazan'da «Nehcü'l-feradis»in çok daha geç devirlere ait olan iki nüshası vardır¹¹. Tahminen XVII. asra ait olan Kazan nüshalarından biri, zamanında Prof. Gotvald'a aitmiş. Yazma, 1928 yılında Gotvald'ın son varış-

11 Bk. B.A. Yafarov, *Literatura Kamsko-Voljkih Bulgar X-XIV vv. i rukopis «Nahc al-Faradis» (X-XIV asırda Kamık-Volga Bulgarların edebiyatı ve «Nehcü'l-feradis yazması)», Kand. Diss. Kazan 1949.*

leri tarafından Kazan Üniversitesi Kütüphânesine hediye edilmiştir ve hâlen de 60261 numarada kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir. Bu yazmanın ebadı 18X30 cm olup, kâğıdı XVII. asra aittir. Yazı, Tatar müstensihlere has, intizamsız ve işlek olmayan bir *nesih* olup, 536 sahifelik yazmanın bütünü çok kötü muhafaza edilmiştir. İlk beş varaktan yalnız orta kısımları kalmıştır. Ayrı olan (2, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 265, 267) varaklar başka yazı ile yazılmış olup, yazmaya sonradan ilâve edilmiştir. Bazı sayfalar ise tamamen noksan- dır. Yazmanın tarihi yoktur. 1-20, 24, 25, 263 ve 264. varaklar tamir edilmiş- tir. Noksan yerler de başka bir yazmadan tamamlanmıştır. 264. varakta mü- ellif hakkında bilgiler mevcut olup, tarih verilmiştir. Varaklardaki satır adedi 17-19 arasında değişmektedir. İlâve edilmiş varaklardaki satır sayısı ise 14-16 arasındadır.

Kazan Devlet Üniversitesinin kütüphânesinde, 3060 (445b) numarada kayıtlı olan ikinci yazmaya ait bazı parçalar bulunmaktadır. Tamamı 28 varak olan bu ikinci yazmanın her sahifesinde 29 satır vardır. Yazma, XVIII. asrın ilk yarısına ait marki AMK, denilen kâğıda yazılmıştır. Yazı, düzensiz bir *nes-talik*'tir. Varakların büyüklüğü 34X20 cm'dir. Bugüne kadar gelen bu varaklar da gayet kötü muhafaza edilmiş olup, mutad olmayan uzunluk- taki varaklar geliş güzel bir şekilde ikiye katlanmış ve bu sebepten de sayfa- nın ortasındaki satırlar bükülme dolayısıyla silinmiştir.

Kazan yazmasının üçüncüsü* Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Ta- tar Edebiyatı Heyeti odasında muhafaza edilmektedir. Yazma 1930 yılında elden temin edilmiştir. Bu nüsha 532 sahifedir. İyi muhafaza edilmiş olan bu yazmanın ilk beş sahifesi sonradan konulmuştur. Yazmanın yalnız ilk sahi- fesi noksan- dır. Yazı cinsi *nesih*'tir. Eb'adı 16X20 cm'dir. Yazma çok muah- hardır ve Hicrî 1185 (1771-1772) yılına aittir. Müstensih, yazmanın sonun- da, kendi adının Feyzullah Cafer-oğlu olduğunu ve bu yazmayı hocası Molla Selimcan Dost-Muhammed'in oğlu için «bir rubleye» istinsah ettiğini bildir- mektedir. Her sayfa 18, ilâve olan ilk üç varak ise 17-18 satır ihtiva eder. İlâ- veler başka bir elle yazılmıştır.

Böylece Kazan yazmaları Yalta'daki ve İstanbul'daki yazmaları ile mu- kayese edildiği zaman hususî ve büyük bir kıymet arzetmediği görülmekte- dir. Müellif hakkında verilen bilgileri tamamlayan bu nüshalar ancak metin çalışmaları tesisinde kullanılabilir.

Leningrad'daki SSCB İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü yazma- ları bölümünde iki yazma daha bulunmaktadır ki, yazmalar Leningrad'a

* Makale yazarı her ne kadar Kazan'da iki nüsha vardır diyorsa da kendisi bize üç nüshayı tanıtmaktadır. (Çevirenin notu).

1934 yılında Kazan'daki Vahidov kütüphânesinden getirilmiştir. Her iki yazma her ne kadar bize tam ve iyi muhafaza edilmiş olarak gelmiş ise de, noksandır. Meselâ, 316 numarada kayıtlı bulunan yazma, birinci bâbın dördüncü faslı ile başlamaktadır. İkinci yazmanın ise (No B 2590) ne başı ne de sonu vardır.

Eserin müellifi meselesi ile yazıldığı zaman ve yazıldığı yer üzerinde biraz daha etraflıca duralım.

Ş. Mercani, yazmanın sonundan şöyle bir parçayı nakletmektedir.

بو کتاب فانی نوح القرادیس دیو اسم قلندی. معنی سی او جاخارنک آچوق بولی تیاک اولور...
ایکنجی کونیندا ییلغا تی یوز الیک توقزدا سرای شهرنده ابردی... قیلقوجی العالم الربانی والعالم
الصمدانی الاستاد المطلق - محمود بن علی بن السرائی منشاء والبلغاری مولدان والکردری¹²

Bu kitab-ı Nehcü'l-ferâdis diyü ism kılandı, ma'nâ-sı uçmaqlarnıñ açuq yolu tımek olur... - ikinci küninde yılğa yiti yüz ellig tokuzda Seray şehrinde irdi. Kılğuçı el-'âlimü'l-rabbâni ve'l-'âlime's-Şamadâni el-ustâd el-muṭlaq. Mahmûd bin 'Ali bin es-Serâyî menşe'en ve'l-Bulğari müvelleden ve'l-Kürderi.

«Nehcü'l-Feradis» diye adlandırılan bu kitabın (adının) mânâsı 'Cennetlere açılan yol' demektir. ~ Yedi yüz elli dokuz yılının ikinci günü Saray şehrinde tamamlandı. Din bilgini, ebediyeti iyi bilen, gerçek büyük bilgin. ~ Mahmûd bin Ali, bin es-Sarâyî, Saray menşeli ve Bulgar, Kurdar doğumlu ».

Yazmanın metninin elimizde bulunmayışı, şu - işareti ile kaydedilmiş bu parçaların noksanlarını tamamlama imkânından bizi mahrum etmiştir. Fakat diğer yazmalara müracaat, anlaşılmayan yerlerin doğru olarak çözümlenmesine imkân vermektedir. Ş. Mercânî'nin metni Hicrî 759 (1357-1358) tarihini ihtiva etmektedir. Ayrıca, eserin yazılış tarihini ihtiva eden cümle de hiç kimse tarafından kaleme alınmamıştır, o halde Saray'ı istinsah yeri olarak kabul etmek imkânsızdır.

Sonra, Ş. Mercânî'nin yazmasında قیلقوجی *kılğuçı* kelimesinin önünde, görünüşe göre, okunamaz gözükken bir kelime bulunuyordu. Mantıkî olarak şimdi de söz müellif -eserin yazarı- hakkında gelebilir. قیلقوجی - birleşik ismin ikinci parçasıdır. Hemen hepsinde, bu kelimenin önünde «telif, yazma, tertip» ve benzeri anlamları gösteren bir kelime bulunuyordu.

Önceleri Gotvald'a ait olan ve şimdi de Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphânesi'nde 60261 numarada kayıtlı bulunan Kazan yazmasında, Şihabeddin Mercânî tarafından verilen metinle birbirine tamamen uyan bir kayıt vardır. Dolayısıyla Kazan yazmasının bizzat Ş. Mercânî'nin elinde bulun-

¹² Mercânî, *El-kısmü'l-evvel min Kitabi Müstefâdi'l-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, 1885.

duğunu tahmin etmek mümkündür. Mezkûr kayıta قیلغوجی kelimesinin önünde جم cem' «toplama» okunabilecek bir kelime bulunmaktadır. Bu da bize Ş. Mercânî'nin مستفاد الاخبار 'da verdiği metni tamamlama imkânını vermiştir.

Bütün bu noktalara dayanarak, müellifin büyük bir tevazuu ile kendisini «müellif» yerine «toplayıcı» diye tavsif ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü, Nehcü'l-feradis, onun şahsî tetkiki olayıp, yazarın tanıdığı din âlimlerinin fikirlerini ihtiya etmektedir. Böylece yazar, kitabın «toplayıcısı» diye bilinen Mahmud bin Ali olmaktadır. Mahmud bin Ali'nin edebî mahlası da es-Sarai, el-Bulgarî, el-Kurderî'dir.

Ortaçağ yazarlarının coğrafi isimlerden doğan edebî mahlasları onların doğum ve menşelerinin yerini veya ilim tahsil ettikleri, yaşadıkları, eser telif ettikleri ve benzeri yerleri göstermektedir.

Aşağıda verilen metin açıkça, Nehcü'l-feradis'in Saray'da Altın Ordu'nun başşehrinde yazılmış olduğunu gösteriyor. Şu hâlde es-Sarayî mahlası yazarın yaşadığı yeri tayin etmektedir. İkinci ve üçüncü mahlaslarını ise aşağıdaki satırları ihtivâ eden Leningrad yazması (no 316) açıklamaktadır:

صفر آى نينك سكرنجى كون يلقى بلى ىردى تى يوز ايلك توقوزدا سراى شىروندا ىردى بو كتابنى جم قىلغوجى...نى والامل الصمدانى الاستاد المطلق والامل المو... محمود بن على بن شيخ السرايى منشاء و البلغارى مولداً و الكردرى عقدا .

Şafer ay-nıñ sekizinci kün yılkı yılı irdi yiti yüz illig tokuz-da Serây şehrinde irdi bu kitâb-nı cem' kılguçı ...ni ve'l-âmilü's-şamadâni el-üstâd ve'l-muflak ve'l-âmilü'l-mü... Mahmud bin Ali bin şeyh es-Serâyî menşeen ve'l-Bulgârî müvelleden ve'l-Kürderi 'akden ...

«At yılının Safer ayının sekizinci günü idi. 795 yılında Saray şehrinde bu kitabın toplayıcısı, din âlimi (teoloğ), yüce tanrının emirlerine göre amel eden öğretmen monoteist (tek tanrıya inanan), Saray şeyhinin oğlu. Bulgar doğumlu ve Kurder ile ilgisi bulunan Ali oğlu Mahmud'dur». şeyh kelimesini özel isim olarak kabul etmek mümkün ise de bu bu, Saray'da yaşayan şeyhin oğlu vs. demektir).

Yukarıda sunulan kayıтта bilinmeyen ayın ikinci gününden bahsedilmiştir. Verilen metinde ayın adı da kaydedilmektedir. Şafer. İhtilaf, sayılarda bulunmakta ise de, bundan önceki iki yazmada bulunan بلقا yılқа ve بلغا yılға kelimelerini biz «yıl» olarak açıkladık. Sonuncu yazmada da بلى ىردى yılkı yılı irdi okuyoruz. Yani «oniki yıllık yaşama devrinin yedinci yılı» demektir. Yılkı yılı Hicrî 754 veya 756 (1353 veya 1356) yılına tekâbül eder. Fakat, yazmada kitabın Hicrî 759 (1360) yılında yazıldığı açıkça kaydedilmektedir. Bu güç izah edilebilen bir ihtilafır.

Son metin, yazarın mahlasında (nisbesinde) esaslı ve mühim bir düzeltme yapmaktadır. U. Ş. Mercânî'nin yazmasında *محمد بن علي بن السراي* denilmektedir, yani «Serâyî'nin oğlu Ali'nin oğlu Mahmud». 60261 numarada kayıtlı olan Kazan yazmasındaki kayıt daha mantikîdir: *محمد بن علي شيخ السراي* «Saray şeyhi Ali'nin oğlu Mahmud». Şu halde yazar, Saray şehrinin şeyhi olabilir, veya es-Sarayî lakabını taşımıştır. Yukarıda verilen metinden de görüldüğü gibi 60261 numarada kayıtlı olan yazma, çok tamamlayıcı bilgiler vermektedir: «Saray şeyhinin oğlu Ali'nin oğlu Mahmud». Böylece es-Saray kelimesi de yazarın nisbesi olarak görünmemektedir. *منشاء* *menşeen* kelimesi ise Mahmud bin Ali'nin aslının Saray şehrinin şeyhinden olduğunu bildirmektedir. Yalnız, yazarın Bulgar şehrinde doğduğu meselesi münakaşa kabul etmeyen bir mesele olarak tezahür etmektedir ki, bu da Ş. Mercânî'ye daha sonra ise B. A. Yafarov'a bu eseri Bulgar edebiyatına ait saymasına esas teşkil etmiştir.

Bu yazmada çok mühim bir mesele de *والاكردرى* *ve'l-kürderî* kelimesinden sonra gelen *عقدا* *'akden* «bağlanmış» kelimesinin diğer bütün yazmalarda mevcut olmayışıdır.

Tarihî delillere göre, ortaçağ Horezminde Amu (nehri)nin her iki yakasında din ilmi merkezlerinden biri olan Kurdar şehri bulunuyordu. Yakup Kemal mezkûr çalışmasının 11. sayfasında diyor ki, «Kerder Horezm'de Küne-Ürgenç'in doğusunda bugünkü Yene-Kale ve Çimbaem arasında bulunmaktadır. Eski zamanlarda o mühim bir şehir sayılırdı». Bu esasa göre Yakup Kemal, Mahmud bin Ali'nin aslının bu şehirden olabileceği ihtimalini vermektedir.

930-933 yılları civarında yazmış olan Arap tarihçisi el-Istahri Kurdar (Kurdar. E. N. N.) şehrinin ismini de anarak, Horezm'in otuz şehrinin ismini zikretmektedir¹³.

Kardar'ın zikri Hudûdü'l-Âlem'de de geçmektedir¹⁴.

985 yılları civarında yazmış olan Arap tarihçisi el-Makdîsî, Horezm'in otuz iki şehrinin ismini sayarak, Kardar şehrinin Amu'nun her iki kenarında bulunduğunu kaydetmektedir¹⁵. Şu halde, Kardar (Kurdar) o zaman Horezm'in büyük şehirlerinden biri idi.

Ancak, yazarımızın aslını bu şehre bağlamak bize biraz mantıksız gelmektedir. Zaten yazmada, Bulgar'da doğduğu ve aslının da Şeyh Saray'dan

13. Bk. S.P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmskoy sivilizatsii*, M.L., 1848, s. 235.

14. *Aynı eser*, s. 235.

15. *Aynı eser*, s. 236.

geldiği açıkça belirtilmektedir. Eğer Kerder şehrinin Türk dünyasının din ilmi merkezlerinden biri olması düşünülürse ve 'l-Kürderi nisbesini yazarın din tahsili yaptığı yere bir işaret olarak telakki etmek gerekir.

Fakat, Leningrad yazmasının **عقد** 'akden kelimesi başka hipotezler ortaya atmaya imkân veriyor.

Bilindiği gibi, bir çok Kazak kabile ve aşiretleri o zaman Altın Ordu'nun terkinde idiler. *Kişi Çuz* kabileleri Volga nehrinin aşağı kısımlarında bulunan kültür merkezlerine çok yakın yerlere göç ettiler. Onlar ilk önce *Alım Ulu*, *Bay Ulu* ve *Yeti-Uru* kabilelerinden meydana geliyor. Sonuncusu yedi büyük aşireti içerisine alırdı. Bunlardan biri de *Kurder* idi **عقد** 'akden «bağlı, bağlanmış» anlamını ifâde eden kelime bize yazarımızın aslını *Kürder* Kazak aşiretine bağlamamıza imkân vermektedir. Böylece Mahmud bin Ali'nin aslı Kazak aşireti *Kürder*'den olabilir. Bulgar'da doğmuş, Saray'da yaşamış ve eserlerini yazmıştır.

Kitap 2 (8) Safer 759 yılında, Saray şehrinde tamamlanmıştır. Safer islâmî takvimin ikinci aydır. 759 yılında Safer ayının ilk günü 13 Aralık 1358 yılına tekabül etmektedir. Şu halde kitap 14 Ocak 1358 Pazartesi (veya 8 Safer'e tekabül eden 20 Ocak) günü tamamlanmıştır. Böylece, mezkûr çalışma, Canı-bek'in oğlu Berdi-Bek'in idaresi devrinde, Horezmi'nin «Muhâbbet-nâme»sinin ve bir kaç zaman sonra da Kutb'un «Husrev ü Şirin»inin Ak Orda'da Berdi-Bek'in kardeşi Tini-Bek için yazıldığı zamanda, meydana gelmiştir.

İstanbul-yazmasının 443. sayfasındaki kayıt da aynı derecede ehemmiyet arz etmektedir:

Bu kitâb tamâm boldi. Tarihi yeti yüz altmış birde şehri'llâhü'l-mübârek cumâdi'l-evvel ay-niğ altınc küninde irdi kim kitâbeti kuşluk vaktinde tamâm boldi. Tağı bu kitâb-niğ muşannifi mezkûr yekşenbe kün dâri'l-fenâdın dâri'l-bekâya rişlet kıldı.

«Bu kitap, yedi yüz altmış bir tarihinde, Tanrının mübarek ayı cumadi'l-evvel ayının altıncı günü kuşluk vaktinde, tamam oldu. Bu kitabı tasnif eden, mezkûr yekşenbeh (pazar) günü, darü'l-fenadan (dünyadan) darü'l-bekaya (âhirete) göçetti.»

Sonra, bu yazmada yazar **مصنف** musannif «tasnif edici» olarak değil **جمع قیلانوجی** «cem' kılğuçı» «toplayıcı» şeklinde adlandırılmaktadır.

Bu kayıta, başka bir tarih, 761 hicri tarihi verilmektedir. Şüphesiz, şimdi de söz Mahmud İbn Muhammed İbn Hüsrevi'l-Horezmi tarafından yazmanın istinsahının son bulması zamanına geliyor. (bk. S. 444)

761 hicri yılı 1359/60 milâdi yılına tekabül etmektedir. Cumadi'l-evvel islâmî takvimin beşinci aydır. 761 yılında bu ayın ilk günü Cumâ 20 Mart'a,

istinsahın bittiği altıncı gün ise 25 Mart 1360 Çarşamba gününe tekabül etmektedir. Yazmanın yazarı, 1360 yılının Mart ayının 22 sinde, pazar günü, yani istinsahın bitiminden üç gün önce öldü. Böylece İstanbul yazması yalnız yazmanın istinsahının bitiş tarihini tamamlamakla kalmamakta aynı zamanda müellifin ölüm tarihini de vermektedir.

Kendi muhteviyatı bakımından «Nehcü'l-Feradis» yukarıda adı kaydedildiği gibi dinî-didaktik bir eserdir. Eserin tamamı dört bapta ibarettir. Bu bablardan her birisinin on kısmı bulunmaktadır.

Birinci babın tamamı peygamberin hayatının tavsifine hasredilmiştir.

İkinci babın muhteviyatını ilk dört halife hakkında tarihi ve biyografik malûmat teşkil etmektedir. -Peygamberin ashabı, ailesinin fertleri, ilk imamlar- İslâm ilminin başları -Ebu Hanife, Şâfi, Mâlik ve İbn Hanbel.

Üçüncü bapta iyi amellerden, islâmın esas kavramlarının izlenmesinden, fakirlere yardım etmekten, ana babaya itaatten, haram ve helâlden vaktin değerli olarak geçirilmesinden, sabır ve itaatten bahsedilmektedir.

Dördüncü bab da ibret verici karakter taşımaktadır. Bu babda masum kanı dökülmesi, başkasının karısını kandırıp yuva bozmak, alkollü içkiler kullanmak, kibirlenmek, yalan yemin, -dünya nimetlerinin peşinden gitmek, tefecilik- faizcilik, intikamcılık, hased, gururlanmak, kaygısızlık takbih ediliyor.

Son iki babda Etnografya ve kültür tarihi bakımından şüphesiz büyük bir alaka uyandıran türlü yaşayışa mahsus günlük örnekler açıklanmaktadır.

Faşlın muhteviyatının esasına uygun olarak, yazar, her faslın başına bir hadis -peygamberin sözü-'i ünvan olarak zikretmektedir.

Eserin tamamı çok sade bir dil ile yazılmıştır. Alaka ile okunuyor, edebî-bedîf münasebeti bulunan bazı fasıllar ise kendi zamanı için kâfi derecede yüksek bir seviyede bulunmaktadır. Son babların bazı yerleri XIV. asır Altın Ordu nesir sanatının örnekleri olarak kıymetlendirilebilir. Böylece, eserin kıymeti yalnız Türk dilleri tarihini incelemek için ehemmiyet taşımasından ibaret olmaz, onun belki Türk dilleri edebiyatı tarihinde kendine has bir yeri vardır.

Eser, şimdiye kadar ciddi bir surette incelenmemiştir. Bazıları onu başka eserlerle karıştırmaktadır. Meselâ, Türk Edebiyatçısı Abdülkadir Karahan bu eseri, Doğuda herkesçe malûm olan ve peygamberlerden söylenmiş kırk hadis ihtiva eden, *قرق حدیث* *Kırk Hadis* mecmualarına ithal etmektedir. Öyle görünüyor ki, Karahan'ı yanılmaya sevkeden hadise müellifin eserin

fasıllarının başına peygamberin sözlerinden birini (bir hadisini) getirmesi sebep olmuştur. Yazmanın da fasılları kırktır. Hakikatte ise «Nehcü'l-Feradis» büyük ve orijinal bir eserdir.

Türk filoloğu Kıvameddin «Nehcü'l-Feradis»den kıpçakça ve uygurca menşeli kelimelerin büyük bir listesini vermektedir. Fakat, Kıvameddin'in okuma, transkripsiyon ve tercümesinin mühim ve çok sayıda tahsislere ihtiyacı vardır.¹⁶

13. asırda arapçadan türkçeye çevrilmiş bulunan meşhur eser معراج نامه «Mi'rac-nâme»nin mukaddimesinde mütercim bu eserin «Nehcü'l-Feradis»in tercümesi olduğunu söylüyor. Böylece, şimdi muhteviyatları tamamen ayrı eserlerin tesadüfen yalnız isimlerinin birbirine uyması olayı vuku buluyor. Böyle olmakla beraber mezkûr kayda binaen Fransız filoloğu A. Pavet de Courteille orjinal türkçe eseri, yanlış olarak arapça tercümeler arasına sokmuştur.

Mütercimin bu kaydı ise veya muhtemelen A. Pavet de Courteille'in düşüncesi, S. E. Malov'u da kendi sırasında yanlışlığa sevk etmiştir ki, kendi de «Pamyatniki Drevnetyürskoy Pismennosti»'nin 96. sayfasında Mi'rac-nâme'nin Nehcü'l-Feradis'in tercümesi olarak meydana geldiğini iddia etmektedir. S.E. Malov daha sonra şöyle devam ediyor: Mercanî ve onun *İstoriya Kazan i Bulgar* adlı eserini de zikrederek «Nehcü'l-Feradis»in müellifi Bulgarlı Ali oğlu Mahmud değil midir?» diye yazıyor. Öyle görünüyor ki, S. E. Malov türkçe yazılmış olan «Nehcü'l-Feradis»i «Mi'rac-nâme» ile karşılaştırma imkânını bulamamış. A. Samoyloviç ise, Y. Kemal'in yukarıda zikredilen çalışmasına olan kısa önsözünde şöyle diyor: Prof. S. E. Malov'un «Nehcü'l-Feradis»i Fransız türkoloğu Pavet de Courteille tarafından yayınlanmış «Mi'rac-nâme»nin Çağatayca versiyonu mukaddimesinde zikretmesi işareti bende de büyük bir alâka uyandırmıştır.

Şimdi çok gülünç iki aynı isimli fakat, dil, muhteviyat, hacim ve aynı zamanda yazılış devresi bakımından da tamamen iki ayrı eser meydana gelmiştir.

Türkçe «Nehcü'l-Feradis»in hacmi «Mi'rac-nâme»nin hacminden on defa daha fazladır.

Mahmud bin Ali çalışmasının başında yazmış olduğu kitabı «Nehcü'l-Feradis» olarak adlandırdığını ve bunun tercümesinin de اوچاھلرنتك اچوق

16 *Türkiyat Mecmuası*, IV, (1934), s. 169-250. Son zamanlarda, kendi tetkiklerini TDDED'nin XVI. ve XVII. ciltlerinde yayımlamış ve XVIII. cildinde ise Latin harfleri ile transkripsiyonlu örnekler vermiş bulunan, Türk filoloğu Ali Fehmi Karamanhoğlunun da *Nehcü'l-feradis* üzerinde çalıştığını öğrenmiş bulunuyorum.

yazı olarak Kırım yazmasında ف üzerinde bir nokta ile İstanbul yazmasında ise üzerinde ف üç nokta ve ف şeklinde üzerinde bir ve üç nokta ile yazılmaktadır.

Kırım yazmasından örnekler:

33 شهادت وقتى يوردى şehâdet vaqtı yavurdı «Ölüm vakti geldi»; 35 تقي اول كفاجى آجوردى ivünge bardım «Ben evime gittim»; 41 تاكى اول كۇعنى اچتوردى «Ve o kazanı açtırdı»; بوشوق ييردا تروز bu yavuş yerde turur «Bu yakın yerdedir».

İstanbul yazmasından örnekler:

97 سيفنو بردى sevnü bardı «O sevinçle gitti»; 97 ايفىنكا كيردى ivünge kirdi «O evine girdi»; 354 بير قىچ تينا bir kaç tive «birkaç çift hörgüçlü deve»; 352 ايفدا يالغوز اولتورميش ivde yalnız oturmuş «O evde yalnız oturmuş»; 443 فال تافارلار māl tavarlar «zenginlik ve servet».

u-yu şekillerine gerindium eki olarak da tesadüf ediliyor.

Kırım Yazması:

34 خاۋون يىغلاۋ باشلادى hatunu yığlayu başladı «Onun karısı ağlamaya başladı»; 42 بارو بيلمدين baru, bilmedin «gitmeye muktedir olamadan».

İstanbul Yazması:

97 محمد تيو چاقورور اردى Muhammed teyü çakırur erdi «O Muhammed diye seslendi»; 354 بارو باشلادى baru başladı «O yürümeğe başladı».

Gerek lügat ve gerekse gramer sahasında Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde rastlanan bütün eski unsurlara tesadüf ediliyor.

Kırım Yazması:

33 بيتيك bitig «mektup»

33 قوروغ qorug «kuru»

33 فاتيندا fatında «yanında, katında»

33 اينكان inğan «çok, fazla»

33 قيرا qıra «yeniden»

17 Bk. E. Necip, «XVI yüzyıl tarihli Türk yazması *Sirâcü'l-Qulûb* Moskova'da SSCB Merkezi Devlet Arşivinden (XXV. Milletlerarası Şarkiyat Kongresi tebliği).

